

Чумак В. Г. Судебний прецедент в Україні: пути совершенствования правовой системы на основании положительного опыта европейских стран

В статье рассматриваются особенности видов судебного прецедента на примере европейских правовых систем и последующая возможность применения частей его положений в современном законодательстве Украины для заполнения пробелов и облегчения выбора тех или иных норм права при рассмотрении однотипных дел. Уделяется внимание роли прецедентного права в судебной деятельности как источника правоприменения, приводятся примеры отраслей права, в которых судебный прецедент успешно применялся в качестве источника толкования и служил базой для формирования необходимых норм права.

Раскрывается необходимость предоставления судебному прецеденту статуса рекомендательного источника при разрешении дел в судебном порядке как вспомогательного мероприятия в правоприменении действующего законодательства Украины.

Ключевые слова: судебный прецедент, источник права, судебная практика, правоприменительная деятельность, правовая система, нормы права, континентальное право.

Chumak V. Judicial precedent in Ukraine: the way of improving the legal system based on positive experience of European countries

This article discusses the features of kinds of judicial precedent as an example of European legal systems and the subsequent possibility of using part of its provisions in the current legislation of Ukraine to fill gaps and facilitate the selection of one or another of the law in considering similar cases. Attention is paid to the role of case law in judicial activity as a source of law enforcement. There are some examples of law areas in which judicial precedent has been successfully used as a source of interpretation and served as a base for the formation of the necessary law.

Revealed to give the judicial precedents status of the recommendatory power in resolving cases through the courts, as a side event to the enforcement of current legislation in Ukraine.

Key words: judicial precedent, the source of law, jurisprudence, law enforcement, the legal system, the rule of law.

УДК 340.1

*Оксана Григорівна Юхта,
заступник директора департаменту —
начальник Управління систематизації
законодавства та правоосвітньої діяльності
Міністерства юстиції України*

СПІВВІДНОШЕННЯ І ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК КАТЕГОРІЙ «ПРАВА ДИТИНИ» ТА «ГІДНІСТЬ ДИТИНИ»: СУЧАСНІ ЦІННІСНІ ВИМІРИ

У Конвенції про права дитини (прийнята Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй (далі — Генеральна Асамблея ООН) у 1989 р. та ратифікована Україною 27 лютого 1991 р.) (далі — Конвенція) наголошується, що «дитиною є кожна людська істота до досягнення 18-річного віку, якщо за законом, застосовуваним до даної особи, вона не досягає повноліття раніше». Можна стверджувати, що діти — це особлива соціально-демографічна група населення, яка, маючи вікові межі від народження до 18 років, має і свої специфічні потреби, інтереси та права, але не володіє достатньою спроможністю відстоювати і захищати їх перед суспільством.

Одним із основних завдань у формуванні стратегії розвитку нашої держави є захист дитини як особистості у період її морального та духовного становлення. Законодавство України гарантує ди-

тині певні права та свободи, що підтверджується низкою таких документів: ратифікована Україною в 1991 р. Конвенція; Довгострокова програма поліпшення становища жінок, сім'ї, охорони материнства і дитинства; Закон України «Про попередження насильства в сім'ї»; Закон України «Про охорону дитинства»; Сімейний кодекс України та ін.

Уперше знайомство майбутнього громадянина держави із правами людини відбувається у сім'ї, виховання в якій є першоосновою розвитку особистості дитини. На кожного з батьків покладається однакова відповідальність за виховання, навчання і розвиток дитини. Батьки або особи, які їх замінюють, мають право і зобов'язані виховувати дитину, піклуватися про її здоров'я, фізичний, духовний і моральний розвиток, навчання, створювати належні умови для розвитку її природних здібностей, поважати гідність дитини, готувати її до самостійного життя та праці.

Виховання дитини має спрямовуватися на розвиток її особистості, поваги до прав, свобод людини і громадянина, мови, національних історичних і культурних цінностей українського та інших народів, підготовку дитини до свідомого життя у суспільстві в дусі взаєморозуміння, миру, милосердя, забезпечення рівноправності всіх членів суспільства, злагоди та дружби між народами, етнічними, національними, релігійними групами.

Держава надає батькам або особам, які їх замінюють, допомогу у виконанні ними своїх обов'язків щодо виховання дітей, захищає права сім'ї тощо.

Адже сім'я є природним середовищем для фізичного, психічного, соціального і духовного розвитку дитини, її матеріального забезпечення і несе відповідальність за створення належних умов для цього. Вона має виступати основним джерелом матеріальної та емоційної підтримки, психологічного захисту, засобом збереження, передачі національно-культурних і загальнолюдських цінностей прийдешнім поколінням. Передусім сім'я повинна залучати дітей до освіти, культури, прищеплювати загальнолюдські норми суспільного життя. Усі державні та суспільні інституції мають підтримувати зусилля батьків або осіб, які їх замінюють, бути спрямовані на забезпечення відповідних умов для виховання, освіти, розвитку здорової дитини.

Обов'язки батьків закріплено у ст. 150 Сімейного кодексу України, в якій йдеться, що батьки зобов'язані піклуватися про здоров'я дитини, її фізичний, духовний та моральний розвиток, забезпечувати здобуття нею повної загальної середньої освіти, готувати її до самостійного життя і поважати; забороняються експлуатація батьками своєї дитини та фізичні покарання, а також застосування інших видів покарань, які принижують людську гідність дитини.

Оскільки сьогоденні діти — завтрашні громадяни, то їх захист і розвиток є передумовою майбутнього розвитку людства. Тому підвищення добробуту, рівня забезпеченості, виховання та забезпечення усього найкращого дітям стало головною метою багатьох держав.

Варто зазначити, що різноманітні аспекти правового статусу дитини вже досліджувало багато вітчизняних і зарубіжних учених, серед яких варто назвати В. Абрамова, С. Алексеева, Б. Андрушишина, О. Бутко, Л. Волинець, О. Гришук, О. Дьоміну, В. Євінтова, О. Ільїну, Н. Кантвелл, С. Коталейчук, І. Котляр, Н. Крестовську, В. Кулапова, О. Лактюркіну, С. Лисенкова, М. Матузова, Ю. Оборотова, Н. Опольську, П. Рабіновича, О. Скакун, О. Старовойтова, Б. Франкліна, Д. Ягофарова та ін.

Як зазначалося, деякі науковці розглядають права дитини у контексті прав людини. Такий підхід є найпоширенішим у сучасній літературі та цілком обґрунтованим, оскільки права і свободи людини та громадянина охоплюють весь комплекс не лише конституційно закріплених можливостей будь-якої особи, а й тих, які встановлені у відповідних законодавчих актах. Проте, застосовуючи цей підхід, не потрібно забувати, що є окремі права, які можуть належати лише дитині внаслідок об'єктивно притаманних їй особливостей вікового розвитку (наприклад, право дитини на проживання разом з батьками, право дитини на піклування батьків, право на контакт з батьками, які проживають окремо, тощо).

Крім цього, існує також підхід, згідно з яким права дитини розглядаються як окрема група прав, що притаманні лише особам до 18 років, хоча за своєю структурою вони відповідають правам людини і громадянина. Представникам вказаного підходу є, зокрема, С. Коталейчук [1] та О. Лактюркіна [2].

Незважаючи на те, що права дитини, безумовно, є специфічними за своїм змістом, що обумовлюється особливостями дитини як «маленької» особистості, все ж вважаємо перший підхід більш обґрунтованим, оскільки значна кількість законодавчо закріплених прав дитини цілком може збігатися з правами людини як за структурою, так і за змістом (наприклад, право дитини на користування культурним надбанням суспільства, право дитини на вільне висловлення своєї думки тощо). Крім цього, на користь першого підходу свідчить також і те, що конституційно визначені права людини мають певну специфіку своєї реалізації залежно від особливостей правового статусу тієї чи іншої категорії людей.

Формулюючи дефініцію поняття «права дитини», на нашу думку, доцільно звертати увагу на те, що дитина формується як доросла особистість не лише з урахуванням відповідних соціально-економічних умов, що існують у суспільстві, а й, передусім, за допомогою «моральної системи координат», в якій вона виховується. Це пов'язано з тим, що саме моральна вихованість особистості, яка формується до досягнення нею повноліття, є важливою умовою її належної майбутньої соціалізації. Слід зазначити, що більшість останніх публікацій з цього приводу свідчить про певне зміщення акцентів у визначенні прав дитини у бік соціально-економічних, політичних та інших передумов, які впливають на її виховання.

Людство поступово втілює свої прагнення. 20 листопада 1959 р. Генеральною Асамблеєю ООН було проголошено Декларацію прав дитини, 30 вересня 1990 р. — Всесвітню Декларацію про забезпечення виживання, захисту і розвитку дітей, 10 травня 2002 р. — Декларацію та План дій «Світ, придатний для життя дітей».

5 жовтня 2000 р. Верховною Радою України ратифіковано Конвенцію про заборону та негайні заходи щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці № 182.

Конвенція — базовий документ, спрямований на захист дітей. Вона містить повний перелік прав дитини: на життя, ім'я, набуття громадянства, піклування з боку батьків, збереження своєї індивідуальності, право бути заслуханою у ході будь-якого розгляду, що стосується дитини; право на свободу совісті та релігії; право на особисте та сімейне життя; недоторканність житла; таємницю кореспонденції; право користуватися найдосконалішими послугами системи охорони здоров'я; благами соціального забезпечення; на рівень життя, необхідний для її розвитку; на освіту; на відпочинок; на особливий захист: від викрадень та продажу, від фізичних форм експлуатації, фізичного та психічного насильства, участі у військових діях; право на вжиття державою всіх необхідних заходів щодо сприяння фізичному та психічному відновленню та соціальній інтеграції дитини, яка стала жертвою зловживань або злочину.

Права, викладені у Конвенції, умовно можна поділити на три частини:

1. *Забезпечення*: право володіти певними речами, отримувати певні послуги та мати доступ до того й того (йдеться про ім'я та громадянство, медичний догляд, освіту, відпочинок та ігри, опікування інвалідами, сиротами та біженцями);

2. *Захист*: право бути захищеним від дій, що завдають шкоди дитині (наприклад, від розлучення з батьками, залучення до воєнних дій, комерційної, економічної чи сексуальної експлуатації, фізичного чи психічного знушання тощо);

3. *Участь*: дитина має право бути почутою, коли приймаються рішення, що стосуються її життя. Підростаючи, дитина повинна мати дедалі більше можливостей брати участь у житті суспільства, готуватися до самостійного життя, користуватися правами свободи думки та слова, вибору культури, релігії та мови.

У різних державах і регіонах світу Конвенція виконується по-різному із врахуванням особливостей та менталітету кожної держави, але об'єднує всі держави стосовно дітей, їх поваги, прав та інтересів, турботи і любові.

Згідно з Конвенцією жодна дитина не може бути об'єктом свавільного або незаконного втручання у здійснення її права на особисте і сімейне життя, недоторканність житла, таємницю кореспонденції або незаконного посягання на її честь і гідність.

М. Тофтул зауважує, що визнання суспільством гідності будь-якої людини, а відтак і дитини, позитивно впливає на розвиток почуття власної гідності відповідної фізичної особи як форми її самосвідомості. Це визнання вона сприймає як свідчення об'єктивного існування її гідності, на-

віль за відсутності її конкретних моральних чеснот. А це сприяє формуванню самовимогливості і самоконтролю людини, що належить до передумов її самовдосконалення [3].

У найзагальнішому розумінні гідність людини можна визначити як визнання цінності кожної фізичної особи як унікальної біопсихосоціальної істоти. Саме таке визначення міститься у Постанові Пленуму Верховного Суду України від 27 лютого 2009 р. № 1 «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи» [4]. Слід визнати, що це визначення є занадто загальним, оскільки не враховує чимало об'єктивних характеристик поняття «людська гідність», що пов'язані насамперед із його моральним виміром.

Більшість населення України й уявлення не має про особисті права дітей, Конвенцію, інші міжнародні документи цієї спеціалізації, тому дуже легко порушити права дітей, бо історично склалося, що ці права завжди порушувалися, до дітей не ставились як до самостійної особистості. На жаль, дуже багато дорослих не вважають за потрібне і зараз визнавати ці права, бо бояться великої відповідальності, а також звикли до старих канонів виховання.

Насамперед дітей слід поважати як особистості, хоча вони можуть бути залежними, довірливими, піддаватися експлуатації або зловживанням. Але слід пам'ятати, що згідно зі ст. 17 Конвенції «Дитина має право на доступ до інформації з різноманітних джерел; слід заохочувати засоби масової інформації приділяти особливу увагу меншинам, також захистові дитини від шкідливих для неї матеріалів».

Право дитини на повагу до своєї гідності лежить в основі її правового статусу і є вихідним положенням у правовому регулюванні взаємовідносин у сім'ї, навчальних та інших дитячих закладах. При цьому гідність дитини є специфічною складовою загальнолюдської гідності або гідності людини. Однак гідність людини і людська гідність дитини не визначаються чинним законодавством України, хоча у вітчизняній юридичній практиці нерідко виникають ситуації, пов'язані з необхідністю забезпечення захисту честі та гідності дитини. На нашу думку, це є суттєвим недоліком чинного законодавства, оскільки діти внаслідок вікових особливостей свого розвитку становлять групу осіб, що характеризується наївністю, довірливістю, залежністю від інших осіб, зазнають маніпуляцій та можливих зловживань із боку дорослих. У зв'язку із цим, діти — це одна з найменш захищених верств населення.

Відсутність у чинному законодавстві визначення поняття «гідність дитини» певним чином сприяє використанню відповідних прав як самою дитиною, так і батьками або особами, що їх заміщують, всупереч їх цільового призначення. Так, нерідко не поважаючи гідність дитини, батьки зловживають своїм правом та одночасно обов'язком належним чином виховувати дитину, застосовуючи такі методи виховання, які суперечать нормам чинного законодавства (наприклад, різноманітні форми психічного та фізичного насильства). Також численні порушення прав дитини зумовлені, з одного боку, низьким рівнем правової культури суспільства та окремих громадян, а з другого — відсутністю у чинному законодавстві визначення «гідність дитини».

У підсумку цілком обґрунтованою слід визнати необхідність закріплення на законодавчому рівні визначення цього поняття, врахувавши основні надбання юридичної, філософської та соціологічної наук. Певною мірою таке закріплення дасть змогу підвищити рівень забезпечення прав і свобод дитини, сприятиме правильній кваліфікації тих чи інших дій батьків, опікунів, вчителів, вихователів тощо.

У нинішніх умовах життя в Україні діти є найменш соціально захищеною категорією населення. Про це яскраво свідчить аналіз сучасних суспільних явищ і процесів в Україні: складне матеріальне становище у малозабезпечених, багатодітних та тих сім'ях, які виховують дітей-інвалідів; підліткова злочинність як наслідок скрутного матеріального стану сім'ї або відсутності батьківської опіки; поширення вживання алкоголю, тютюну, наркотиків; відсутність у значної частини обдарованих дітей можливості розвивати свої здібності внаслідок комерціалізації дозвільної та культурної сфер суспільства; поширення таких негативних явищ, як дитяче жебрацтво, безпритульність тощо.

Незважаючи на ці труднощі, охорона дитинства в Україні визнана стратегічним загальнонаціональним пріоритетом і є важливою складовою державної політики. Так, 22 грудня 2010 р. у

Верховній Раді України відбулися парламентські слухання на тему «Законодавче забезпечення та реальний стан прав дитини в Україні». Учасники слухань відзначили як позитив:

- створення основних засад законодавчого забезпечення прав дітей Україні й відповідність цих нормативних актів загальносвітовим гуманітарним підходам і положенням Конвенції;
- системну практику національного усиновлення дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, влаштування їх під опіку, піклування, прийомні сім'ї та дитячі будинки сімейного типу;
- поступове зменшення кількості бездоглядних і безпритульних дітей;
- удосконалення діяльності із соціального супроводу сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах;
- розширення мережі закладів соціального захисту та соціального обслуговування.

При цьому проблемами, які потребують першочергової уваги з боку держави і суспільства, визнані такі: висока дитяча смертність; недостатній рівень забезпечення охорони дитячого здоров'я; недоступне оздоровлення та відпочинок для всіх дітей; неефективна система захисту дітей від насильства, у тому числі в системі кримінального провадження.

Слід також зазначити, що Україна як член міжнародного співтовариства бере участь у діяльності зі створення сприятливого для дітей середовища, в якому гідний розвиток і захист їх прав забезпечується з дотриманням принципів демократії, рівності, миру, соціальної справедливості, моральних засад і традиційних цінностей українського суспільства, спрямованих на зміцнення сім'ї та морального здоров'я дітей в Україні.

Законом України від 5 березня 2009 р. затверджено Загальнодержавну Програму «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2016 р. Метою Програми є забезпечення оптимального функціонування цілісної системи захисту прав дітей в Україні відповідно до вимог Конвенції та з урахуванням цілей розвитку, проголошених Декларацією тисячоліття ООН, і стратегії Підсумкового документа Спеціальної сесії в інтересах дітей Генеральної Асамблеї ООН «Світ, сприятливий для дітей» [5].

Список використаних джерел

1. *Коталейчук С. П.* Теоретико-правові проблеми правового статусу неповнолітніх в Україні та забезпечення його реалізації як одного із основних напрямків діяльності міліції : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / С. П. Коталейчук. — К. : Нац. акад. внутр. справ України, 2004. — 16 с.
2. *Лактюнкина Е. А.* Права ребенка в контексте концепции устойчивого развития : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / Е. А. Лактюнкина. — Екатеринбург : Урал. гос. юрид. акад., 2005. — 26 с.
3. *Тофтул М. Г.* Етика : навч. посіб. / М. Г. Тофтул. — К. : Академія, 2005.
4. *Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи* : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 27 лютого 2009 р. № 1 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v_001700-09/print.
5. *Концепція забезпечення і захисту прав дитини в Україні.* — К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2013.

Юхта О. Г. Співвідношення і взаємозв'язок категорій «права дитини» та «гідність дитини»: сучасні ціннісні виміри

Стаття присвячена аналізу системного підходу визначення дефініції «гідність дитини» у контексті сімейного виховання та з'ясування проблем правового забезпечення захисту прав дитини. Розглянуто питання захисту прав дитини, їх нормативно-правове забезпечення і шляхи вирішення проблеми реалізації прав дитини в сім'ї.

На підставі аналізу наукових досліджень було визначено причини таких проблем, серед яких є неознаність батьків про особисті права дітей. Враховуючи, що в юридичній практиці все частіше виникають ситуації, пов'язані з необхідністю забезпечення захисту честі та гідності дитини, автор зазначає про необхідність достатнього нормативно-правового закріплення визначення поняття «гідність дитини», що, в свою чергу, дасть змогу підвищити рівень забезпечення прав і свобод дитини, сприятиме правильній кваліфікації тих чи інших дій батьків, опікунів, вчителів, вихователів та інших осіб, що їх

замінюють. І наголошує, що законодавче забезпечення прав дитини, охорона, захист честі та гідності, відновлення порушених прав дитини та їх реальний стан є пріоритетним завданням нашої держави.

Ключові слова: права людини, права дитини, гідність, захист прав дітей, законодавство, держава.

Юхта О. Г. Соотношение и взаимосвязь категорий «права ребенка» и «достоинство ребенка»: современные ценностные измерения

Статья посвящена анализу системного подхода определения дефиниции «достоинство ребенка» в контексте семейного воспитания и выяснения проблем правового обеспечения защиты прав ребенка. Рассмотрены вопросы защиты прав ребенка, их нормативно-правовое обеспечение и пути решения проблемы реализации прав ребенка в семье.

На основании анализа научных исследований были определены причины таких проблем, среди которых есть неосведомленность родителей о личных правах детей. Учитывая, что в юридической практике все чаще возникают ситуации, связанные с необходимостью обеспечения защиты чести и достоинства ребенка, автор отмечает необходимость достаточного нормативно-правового закрепления определения понятия «достоинство ребенка», это, в свою очередь, позволит повысить уровень обеспечения прав и свобод ребенка, будет способствовать правильной квалификации тех или иных действий родителей, опекунов, учителей, воспитателей и других лиц, их заменяющих. И отмечает, что законодательное обеспечение прав ребенка, охрана, защита чести и достоинства, восстановления нарушенных прав ребенка и их реальное состояние является приоритетной задачей нашего государства.

Ключевые слова: права человека, права ребенка, достоинство, защита прав детей, законодательство, государство.

Yuhta O. Relationship and interdependence categories of «children's rights» and «dignity of the child»: modern value measurement

This article analyzes the definition of a systematic approach definition «dignity of the child» in the context of family education and clarify problems of legal protection of the rights of the child. The problems of protecting children's rights, their normative-legal support and ways to address the rights of the child in the family.

Based on the analysis of research have been identified causes of such problems, which include lack of awareness of parents about the personal rights of children. Given that the practice of law is increasingly situations arise related to the need to protect the honor and dignity of the child, the author notes the need for adequate regulatory-legal consolidation of the definition of «dignity of the child», which in turn will improve the rights and freedoms of the child, contribute to correct classification of certain actions by parents, guardians, teachers, educators and others in their stead. And notes that the legislative support of children's rights, protection of honor and dignity, restore the violated rights of the child and the actual state of children's rights is a priority for our state.

Key words: human rights, children's rights, dignity, protection of children's rights, legislation, state.